

Назва *варунок* у староукраїнській мові

Р. В. Міняйло

Харківська гуманітарно-педагогічна академія
Corresponding author. E-mail: roman298@gmail.com

Paper received 30.06.19; Revised 12.07.19; Accepted for publication 17.07.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-204VII60-16>

Анотація. У статті проаналізовано засвідчену актовими книгами першої половини XVII ст. назву *варунок* та її зміст в українській мові. Зближення етимологічно різних назв *варунок* (← *варовати* ‘захищати’) і *варунок* (← *варіти*) відбулося, очевидно, у період становлення й розвитку української лексики часів феодального права, оскільки обидві назви функціювали в межах тематичної групи «плати – податки – повинності».

Ключові слова: *рибальська лексика, назви заборонених для вилову риб, староукраїнська мова, етимон, етимологічне гніздо.*

Вступ. Із прийняттям християнства рибалення набуло значної ваги у зв’язку з потребою рибної їжі під час постів. Ставкове рибогосподарство активно розвивалося при Києво-Печерській лаврі та інших монастирях. Цю зміну суспільного життя і важливість рибалства як складника матеріально-духовної культури відобразили пам’ятки староукраїнської мови. Тому староукраїнська рибальська лексика постає важливим об’єктом дослідження, оскільки зберігає в семантичній структурі назв залишки язичницьких вірувань і символи християнської доби. Як відзначають історики мови, давньоукраїнська лексика рибалства містить чимало архаїчних рис, в основному праслов’янського походження, що засвідчила розвинена писемність києворуської доби [8, с. 149, с. 120]. Отже, на основі праслов’янської лексики в давньоукраїнській (а далі в староукраїнській) мові постало багато назв зі сфери рибалства. З огляду на специфіку староукраїнських актових книг більшість цих назв належить до лексико-семантичних груп «Назви податків за вилов риби», «Назви рибальських угідь», а також «Назви залишеної на розплід риби».

Короткий огляд публікацій за темою. Найповніше рибальські назви як складник староукраїнської лексики були об’єктом аналізу в колективній монографії «Історія української мови: лексика і фразеологія» (1983). Так, у розділі «Лексика і фразеологія XIV–XV ст.» в параграфі «Назви тварин» В. Л. Карпова на основі писемних пам’яток проаналізувала зокрема й лексику, пов’язану з правом ловити рибу внаслідок поділу чи продажу земельних володінь, після визначення феодальних повинностей і привілеїв, а І. П. Чепіга в параграфі «Виробнича лексика» серед іншого дослідила в староукраїнських актових книгах назви на позначення водних угідь, у тому числі й штучно створених для рибалення [там само, с. 212–213, с. 223].

Мета дослідження – проаналізувати засвідчену староукраїнськими актовими книгами першої половини XVII ст. назву *варунок*, яку етимологи вважають похідником від запозиченого з давньоверхньонімецької мови спільнослов’янського дієслова *varovati* < (bi)warōn ‘зберігати, берегти’ [5, I, с. 334], у її зв’язку з паронімною назвою *варунок* від праслов’янського дієслова **variti* < іє. **uer-* ‘палити’ [там само, с. 332].

Матеріали та методи. За матеріал дослідження правила контекстуальні випадки вживання слова *варунок* та спільнокореневих з ним слів у староукраїнських текстах і художній літературі, дані діалектних і

етимологічних словників. Метод дослідження – етимологічний аналіз.

Результати та їхнє обговорення. Специфікою відображених у староукраїнських актових книгах юридично-правових понять позначена лексико-семантична мікрогрупа «назва заборонених для виловлювання риб», зокрема часто вживана назва *варунок* на позначення риб’ячого потомства, яке рибалка зобов’язувався залишити у ставку феодала (тут і далі курсив у цитуваннях *Р. М.*): «ставы, частью презъ выловене *варунковъ*, интерцизою охороненьх...» (1633) [17, V, с. 204–205], «ставъ полонський зловил, навет самые *варуньки* повывольяль» (1649) [7, с. 189] тощо. Є. Тимченко потрактував це значення як одне з вивідних із первинного ‘забезпечення, охорона, оборона, гарантія’, згадавши і польський відповідник *warunek* (з німецького *Wahrung*); пор. також з *варунковый* ‘що відповідає *варункам*, вимогам, приписам’ [7, с. 189]. Етимологи багатозначне слово *варунок* (ше ‘попередження, умова’, ‘захисна берегова споруда’, ‘дерево-насічник’) пов’язують зі спільнослов’янським дієсловом *varovati*, пор.: давньоукраїнське *varovati* ‘зберегти, захистити’, польське *warować* ‘стерегти, застерігати’, чеське *varovati* ‘попереджати, застерігати’, сербське *varovati* ‘оберігати’, словенське *varovati* ‘т.ч.’ [5, I, с. 334]. Прадавність спільнокореневих назв *варунок* і *varovati* бачимо й у їхньому можливому зв’язку з праукраїнською назвою сонцепоклонницького походження *Ворота́р* (змій-асур *Vritra*), які С. Губерначук пов’язує зі санскритськими словами *варута* ‘щит, охорона’, *варутар*, *вартар* ‘той, хто дає відсіч’. Дослідник висновує: у лексиці українських обрядових пісень з мотивом змія-ящера – витоки-аналогі трипільської доби, коли в курганних зміястих комплексах-святилищах відзначали початок аграрного циклу [2, с. 209–210].

Сукупність даних про бога стародавніх слов’ян *Сварога* (який мав безпосереднє відношення до поняття земельної межі й *сварок* за неї) дозволило дослідникам віднести зародження міфу до часів індоєвропейської спільності. Ім’я утвореного від кореня *свар-/вар-* персонажа зазвичай співвідносили зі світом, небесним світилом у вигляді зірок, а також вогнем і приготованою на ньому їжею, злагодою людей, які сидять навколо багаття, царською владою, спорудженнями для захисту майна й, нарешті, із протидією його викрадачам [14, с. 59–63].

Саму ж назву *варунок* мовознавці досі традиційно відносять до ряду слів, утворених за допомогою *-унок*

на вірець *дарунок, керунок, малюнок*, кваліфікуючи можливий словотворчий засіб як освоєне за посередництва західнослов'янських мов німецьке запозичення *-ung* [13, с. 286]. У той же час не можна відкинути висновку істориків мови про те, що значна частина дієслівних похідників від іменних основ сягає ще індоєвропейської епохи, а словотвірну послідовність «ім'я → дієслово» можна простежити на багатьох прикладах із давньоукраїнської мови: *ночь* → *ночевати*, *зима* → *зимувати* тощо [6, с. 197]. Наприклад, у сербській мові іменник *вар* спільнокореневий з дієсловом *варовати*: «на *вар* имати неч» 'бути до чогось уважним, остерігатися чогось' [12, с. 215].

Н. Гуїванюк, проаналізувавши специфіку вигуків у буковинських говірках (зокрема й суб'єктивно-модальної вигукової форми *варе*), наголосила на тому, що сучасна лінгвістика піддає сумніву твердження про відсутність у вигуків номінативної функції, бо насправді вони її виконують, відтворюючи дійсність, особливо сферу емоцій, волевиявлення й почуттів [4, с. 100]. Мовознавці серед імперативних вигуків окремо виділяють такі, що мають найвищий ступінь інтенсивності спонукальної ознаки, виражають категоричне спонукування до виконання. Семантика таких вигуків вужча й конкретніша (розрядка *Р. М.*), що зумовлює їхнє зближення з формами наказового способу дієслова [18, с. 429], як у народній пісні: «Як стане темненько, як стане темненько, Ворота скрипкові, сусіди брехливі, – *Варуйся*, серденько (тобто *Остерігайся*, бережися!)» [16]. Імперативний український вигук *варе* 'Чи можливо це!' разом зі словацьким *vari* походить від *варувати*, так само, як і польське *wara* 'Геть, стережись!' [5, I, с. 333]. Очевидно, має рацію С. Губерначук, коли співвідносить цей вигук зі санскритським словом *вар/вара* 'стримувати, зупиняти, давати відсіч' і відносить його до одного словотвірного гнізда з дієсловом *варуватиси* 'уникати, остерігатися' в говірках південно-західного наріччя української мови [3, с. 127, с. 46].

В академічному тлумачному «Словникові української мови» (1970–1980) подано такі значення лексеми *варунок*: 'вариво, приварок' і 'біль у животі' [15, I, с. 295]. Тим самим науковці засвідчили, що в сучасній українській мові слово *варунок* зі загальним значенням 'те, що потребує захисту' перейшло до категорії історизмів.

Уживання назви *варунок* у значенні 'вариво, приварок', що належить до одного етимологічного гнізда з дієсловом *варіти* (псл. **variti* < іє. **uer-* 'палити') [5, I, с. 332], укладачі одинадцятитомового «Словника української мови» (1970–1980) проілюстрували прикладом з нової української літератури, а саме з роману Панаса Мирного (П. Рудченка) «Повія». Цей художній твір засвідчив функціонування слова *варунок* у мові селян Полтавщини: «За що [набавляти таксу]? За ту гнилу рибу, що, *не маючи ніякого варунку*, покористувався бідний чоловік піймати з його ставу?...» [15, I, с. 295]. Проте подальше поглиблене вивчення семантики слова підтвердило його вкоріненість саме у значенні недозволеної для вилову риби. Саме таке значення розкриває фрагмент роману, у якому показано брутальне ставлення землевласника Колісника до селян Веселого Кута (колись «княжеського гнізда»):

– Ага! Це рибалки? – моргнув на їх Колісник. – Це ті, що *самоправно рибу з ставка тягали, мов вона їх*.

– Добродію! – обізвався старий дід з білою, як лунь, бородою, що стояв найближче до ганку. – *Так здавна було. За князів це було. Ніхто ніколи не боронив рибу ту ловити*. Звісно, вода... набігла собі... ставок став... Риба завелася... Ніхто не заводив її – сама, а може, птиця занесла ікрою. Ми ж думали – на всякого долю господь плодить.

– О-о, ви думаете!! Сірі вовчики, наділи овечу шкуру та такі тихі стали... А тоді, як казали вам не ловити риби, то ви якої співали?

– Паночку! – почувся жіночий голос. – *Невже ж та риба стоїть того, що з нас присуджено?* [10, с. 478].

На користь уживаності апелювати *варунок* свідчить і староукраїнський антропонімікон Полтавщини, зокрема становленням прізвищевої назви *Меланія Вару"чиха* 'дружина *Варунка*' [11, с. 135].

Проте між значеннями 'заборонена для вилову риба' і 'вариво, приварок' можна простежити певний мотиваційний зв'язок: *варунок* у можливому метафоричному значенні '*приварок*' (тобто *прибуток*, у тому числі й у вигляді виловленої риби) перекликається зі староукраїнською (XVI ст.) назвою мита на виловлену зі ставка рибу: *варовий* (від *варь*) [7, с. 188]. А в українських писемних пам'ятках XV–XVIII ст. субстантивативі *варовое* відповідають стійкі словосполучення *грош варовий*, *куниця варная*, а також описова конструкція *мыто от вару пива* [9, с. 179].

Цілком можливо, що в староукраїнській мові були й субстантивно-ад'єктивні назви на вірець *варована риба*, *варований став*, *варований ліс* зі загальним значенням 'об'єкт, який належить охороняти'. Адже *варунок* – слово багатозначне. Це ще й 'дерево-насічник, яке лишають у лісі рубаючи зруб. Зрубати варунка в молодім лісі вважає ся великою лісовою шкодою: *А якого ти му там варунка зрубав?* (курсив *І. Ф.*) Значить: яку ти там зробив йому таку велику шкоду, що так кричить і сварить ся?» – записав у Нагуєвичих *І. Франко* [1, с. 140].

Історики мови справедливо стверджують, що фразеологізми актової староукраїнської мови «відображають якоюсь мірою тенденцію розвитку фразеологічної системи мови і дають змогу простежити зміни співвідношень усередині їх системи зокрема», а «структурно-типологічна модель «дієслово + іменник» дуже стійка і зберігається в мові протягом багатьох віків» [8, с. 270, с. 273]. Очевидно, що усталені вислови зі сфери рибальства та лісівництва *варульки повыволовлять* і *варунка зрубав* належать до структурно-семантичної моделі «назва забороненого природного об'єкта (об'єктів) + дієслово на позначення його знищення = вчинити велику шкоду комусь».

Висновки. Отже, хоча назви *варунок* (← *варовати* 'захистити') і *варунок*, *варове*, *варовий* (← *варіти*) належать до різних етимологічних гнізд і в словотвірному аспекті співвідносні з різними дієсловними спільнослов'янської доби, можна відзначити частковий збіг генетично різних значень у період становлення й розвитку української лексики часів феодального права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // Етнографічний збірник. Т. X. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1901. Вип. I (А – Відати). VIII + 202 с.
2. Губерначук С. С. Трипільля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с.
3. Губерначук С. С. Українсько-санскритські спорідненості (вибіркове представлення). Київ: Фенікс, 2014. 140 с.
4. Гуйванюк Н. Вигуки у буковинських говірках // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 24. С. 100–106.
5. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
6. Історична граматика української мови: навч. посібник / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. Київ: Вища школа, 1980. 319 с.
7. Історичний словник українського язика / Під ред. проф. С. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I. XXIV + 948 с.
8. Історія української мови. Лексика і фразеологія: монографія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. Київ: Наукова думка, 1983. 743 с.
9. Крехно Т. І. Номенклатура плат, податків та повинностей в українській мові XV–XVIII століть. Харків: Скорпіон, 2007. 204 с.
10. Мирний Панас Твори: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 2: Повість та оповідання. Роман (1897–1918). 640 с.
11. Москаленко Л. Ідентифікаційні формули на позначення осіб в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.) // У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Чепіги. Київ: КММ, 2011. С. 134–140.
12. Прейсь П. О Глагольской письменности // Журнал министерства народного просвещения 1843 мартъ. СанктПетербург: въ типографіи Императорской Академіи Наукъ. Часть XXXVII. С. 184–238.
13. Селігей П. О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові. Київ: Академперіодика, 2014. 324 с.
14. Сержаков М. Л. Сварог. Победитель зла. Москва: Алгоритм, 2013. 432 с.
15. Словник української мови: в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
16. Словник української мови online: Томи 1–8 (А – Мішурний). Режим доступу: <http://test.ulif.org.ua:8000/expl/?wordid=6702&page=245>
17. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / Відп. ред. Д. Гринчишин. Львів, 1998–2006. Вип. 1–13.
18. Сучасна українська літературна мова: підручник / За ред. А. П. Грищенко. 3-тє вид., доп. Київ: Вища школа, 2002. 439 с.

REFERENCES

1. Tales of the Galician-Russian people / Collected, arranged and explained by dr. Ivan Franko // Ethnographic collection. T. Kh. Lviv: From the printing house of the Scientific Society named after Shevchenko edited by K. Bednarsky, 1901. Issue I (A – Відати). VIII + 202 p.
2. Gubernachuk S. S. Trypillya and the Ukrainian language. Kyiv: Phoenix, 2005. 232 p.
3. Gubernachuk S. S. Ukrainian-Sanskrit kinship (selective representation). Kyiv: Phoenix, 2014. 140 p.
4. Guywanyuk N. Exclamations in Bukovinian dialects // Scientific Bulletin of Uzhgorod University: Series: Philology. Social communication Uzhhorod: View at UzhNU «Hoverla», 2011. Exit. 24. P. 100–106.
5. The etymological dictionary of the Ukrainian language: 7 Volumes. / Editorial board: O. S. Melnichuk (ed.), etc. Kiev: Scientific opinion, 1982–2012. V. 1–6.
6. Historical grammar of the Ukrainian language: textbook / M. A. Zhovtotryukh, O. T. Volokh, S. P. Samijlenko, I. I. Slinko. Kyiv: Higher school, 1980. 319 p.
7. Historical Dictionary of the Ukrainian Language, edited by prof. E. Tymchenko. Kharkiv; Kyiv, 1930–1932. V.I. XXIV + 948 p.
8. History of the Ukrainian language. Lexics and phraseology: monograph / V. O. Vynnyk, V. Y. Gorobets, V. L. Karpova, and others. Kyiv: Scientific Opinion, 1983. 743 p.
9. Krehno T. Nomenclature of taxes, duties and obligations in the Ukrainian language of the XV–XVIII centuries. Kharkiv: Scorpio, 2007. 204 p.
10. Myrnyi Panas. Works: 2 v. Kyiv: Scientific Thought, 1989. V. 2: Tale and Stories. The novel (1897–1918). 640 p.
11. Moskalenko L. Identification formulas for the designation of people in the Act books of the Poltava regimental court (1683–1740) // In the powerful field of the language. In memory of Inna Petrivna Chepiga. Kyiv: KMM, 2011. P. 134–140.
12. Prace P. On Glagolitic script // Journal of the Ministry of National Enlightenment March 1843. St. Petersburg: in the publishing house of the Imperial Academy of Sciences. Part XXXVII. P. 184–238.
13. Seligei P. O. The etymological dictionary of borrowed suffixes and suffixoids in the Ukrainian language. Kyiv: Academiperiodica, 2014. 324 p.
14. Seryakov M. L. Svarog. Winner of evil. Moscow: Algorithm, 2013. 432 p.
15. Dictionary of the Ukrainian language: 11 v. / Ed. I. K. Bilodid. Kyiv: Scientific Opinion, 1970–1980.
16. Dictionary of the Ukrainian language online: Volumes 1–8 (A – Мішурний). <http://test.ulif.org.ua:8000/expl/?wordid=6702&page=245>
17. Ukrainian Dictionary of the XVI – the first half of the XVII century: in 28 editions. / Edited by D. Grinchishin. Lviv, 1998–2006. Issues 1–13.
18. Contemporary Ukrainian Literature: Textbook / Ed. A. P. Grischenko. 3rd edition, added. Kyiv: Higher school, 2002. 439 p.

The name *варунокъ* in the Old Ukrainian language

R. V. Minyailo

Abstract. The name *варунокъ* and its meaning in the Ukrainian language, which were certified in the registers of the first half of the 17th century, have been analyzed in the article. Apparently, the contingency of the etymologically different names *варунок* (← *варо-вати* 'protect') and *варунок* (← *варіти* 'boil') took place during the formation and development of the Ukrainian vocabulary of the feudal legislation time, as far as the two titles functioned within the framework of the thematic group «payments – taxes – duties».

Keywords: fishing vocabulary, names of forbidden fish, old-Ukrainian language, etymon, etymological nest.